

Домановський Андрій,
*аспірант 2-го року навчання, історичний факультет
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна*

ВІЗАНТІЙСЬКО-РУСЬКА ТОРГІВЛЯ У ТВОРАХ АРАБСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ IX—X СТ.: ЕЛЕМЕНТИ НОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТАРИХ ДАНИХ

Вступ

В історіографії є такі сюжети й питання, які вже не раз привертали до себе увагу багатьох істориків. Ігор Шевченко напрочуд вдало, точно та дотепно порівняв поведінку пересічного історика стосовно таких питань з поведінкою собаки у лісі, який обов'язково обере для своєї звичної справи саме те дерево, яке до нього вже обрали собаки, що втрапили до цього лісу першими. При цьому практично кожен новоприбулий пес зробить «обхід» облюбованого дерева у той же звичний неоригінальний спосіб, що й усі його попередники, не додавши нічого нового ані до способу роботи з об'єктом, ані до остаточного результату. Єдине, що поступово змінюватиметься (принаймні, у кількісному відношенні), буде інформація про попередників, яку отримуватиме черговий новачок. Надмірність такої «історіографічної» інформації створить врешті враження «вирішеності питання», його «зняття», подальшої безперспективності нових студій у цьому напрямку. За щедро цитованими працями попередників загубленим виявиться саме «дерево» чи то пак — джерело питання, і надалі дослідники просто оминатимуть його, віддаючи належну шану всім, хто доклав зусиль до його «зняття», відповідними посиланнями.

Одними з таких ґрунтовно заложених в історіографії питань є давно і добре відомі в сучасній русистиці та візантології дані з творів арабських письменників раннього середньовіччя про русько-візантійську торгівлю у IX—X ст. Це не дивно, оскільки саме мусульманські географи та історики нерідко надають дослідникам унікальну інформацію, не зафіксовану в інших пам'ятках. Початок вивчення арабських джерел про східних слов'ян припадає на другу половину XVIII — початок XIX ст. За мало не три століття активного використання цих джерел література, в якій тлумачаться їхні дані, сягнула майже критичної точки, й у короткому огляді годі охопити її всю, навіть якщо йдеться про таке вузьке питання, як дослідження даних ранньосередньовічних арабських авторів про торгівлю Давньої Русі та Візантійської імперії у IX—X ст. Через це, виходячи з існування написаного зовсім недавно І.Г. Коноваловою загального нарису історії вивчення даних

арабських авторів про русів¹ та враховуючи скромні завдання нашої праці спробуємо охарактеризувати історіографію кожного окремого питання у відповідних пунктах.

На жаль, як русисти, так і візантологи працюють зазвичай з перекладами, а не з текстами джерел мовою оригіналу, беруть інформацію з других рук, що нерідко призводить до помилок та необгрунтованих висновків, й водночас, до браку свіжих, оригінальних гіпотез. Поширена практика звернення до зроблених ще у ХІХ ст. застарілих перекладів арабських джерел, непридатність яких до наукового використання давно доведено сучасними арабістами.

Недостатньо переконливе обгрунтування ідентифікації тих чи інших географічних назв, що ми їх отримуємо з творів середньовічних арабських письменників, нерідко робить вразливою аргументацію не лише у суто джерелознавчих, а й у загальноісторичних дослідженнях². Помилкові отождошення можуть виявлятися настільки «зручними», що продовжують успішно тиражуватися навіть через десятиліття після того, як їх виявили, спростували та належно пояснили фахівці-арабісти. Недостатня обізнаність із відповідною історіографією вкотре штовхає окремих дослідників на хибний шлях, пов'язаний із небезпекою виникнення ефекту снігової лавини, коли первинне неправильне твердження, сприйняте як достовірно доведене, призводить до нових помилкових висновків.

Усе це обумовлює можливість і навіть необхідність подальшого вивчення даних ранньосередньовічних арабських письменників про русько-візантійську торгівлю, поєднання наданої ними інформації з усім комплексом джерел та вдала її інтерпретація у контексті історичних реалій як Давньої Русі, так і Візантійської імперії. Детальний розгляд джерел дає нам змогу уточнити та поповнити наші знання, виявити та спростувати деякі помилкові твердження чи навіть просто прикрі непорозуміння у сучасній історіографії. В цілому завданням цієї праці є аж ніяк не створення цілісної картини історії русько-візантійської торгівлі ІХ—Х ст. за даними арабських авторів, а лише уточнення деяких моментів історії торгівлі шляхом детального аналізу інформації джерел та історіографії.

Звідки прибували до Візантії давньоруські купці? Русько-візантійська торгівля ІХ ст.: феномен наявності та ймовірні торгівельні шляхи (за даними Ібн Хордадбеха)

Немає сумнівів, що торгівля з Візантією починає відігравати важливу роль у житті перших слов'янських політичних утворень не пізніше, ніж у першій третині ІХ ст. Про це, зокрема, свідчить інформація з праць двох арабських географів — з «Книги шляхів та держав» Абу-ль-Касима Убайд Алла Ібн Хордадбеха (бл. 846—885 рр.) та «Книги держав» Ібн ал-Факіха ал-Хамадані (бл. 903 р.) про торгівельний шлях купців-русів до Візантії. Ібн Хордадбех (а за ним, з деякими варіаціями, і Ібн ал-Факіх³) згадує у своїй

¹ Див.: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой. — М., 2003. — С. 182—187.

² Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX—XIII вв. о Восточной Европе // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. — М., 1989. — Вып. 1. — С. 52.

³ Ми вважаємо науково доцільним поєднання інформації обох джерел, цілковиту можливість якого вичерпно довів О.Й. Прицак (*Pritsak O. An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth*

праці про торгівлю з Візантією купців ар-Рус, які є різновидом (джинс) слов'ян. Ці купці доставляють хутра зайців (або бобрів чи білок (за різними перекладами)) та чорних лисів, а також мечі з найвіддаленіших окраїн країни слов'ян до Румійського (Візантійського) моря, де володар (або господар, пан, губернатор (арабською — сахіб)) ар-Рума (Візантії) стягує з них десятину (ушр)⁴.

Хоча у Хордадбеха і не сказано, яким саме шляхом добиралися руси до візантійських володінь, з високою ймовірністю можна стверджувати, що їхній шлях був річковим і пролягав, швидше за все, по Дніпру⁵. Не можна відкидати й гіпотезу про сухопутний шлях степами до Криму⁶. Менш імовірним, принаймні для першої половини — середини IX ст., видається нам припущення, що дорога руських купців до Константинополя

Century // Folia Orientalia. — 1970. — Т. 12. — Р. 241—259; *Прицак О.Й.* Раданія і Русь // СС. — 2001. — № 2. — С. 9—20). Дослідник спростував позицію Т.М. Калініної, яка вважає зіставлення даних цих двох джерел про купців-русів неможливим (див.: *Калініна Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 68—82; *Калініна Т.М.* Восточные источники о древнерусской государственности (К статье К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства») // Славяноведение. — 2003. — № 2. — С. 16; пор., втім: *Калініна Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П. Новосельцева. — М., 2000. — С. 114). Подібну позицію розділяють й деякі інші науковці, наприклад, С. Франклін та Дж. Шепард (див.: *Франклін С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200 / Под ред. Д.М. Буланина. — СПб., 2000.). Натомість аргументи О.Й. Прицака на користь твердження про спільність джерел, використаних Ібн Хордадбехом та Ібн ал-Фахімом цілком переконливі, і навіть якщо вони й не дозволяють з впевненістю синтезувати на основі свідчень географів текст їхнього першоджерела, то й не залишають сумнівів у самій можливості поєднання та взаємодоповнення інформації обох пам'яток. Про спільне першоджерело розповіді про русів у тексті обох пам'яток вважав за можливе говорити й А.П. Новосельцев (*Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 386), поєднував дані обох джерел Б.Н. Заходер (*Заходер Б.Н.* Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени «рус» в арабской письменности // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. — 1956. — Вып. 22. — С. 9—10; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. 2: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. — М., 1967. — С. 87—88).

⁴ *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 49; *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik* (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — Т. 6). — Р. 154; *Куник А.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1903. — Ч. 2. — С. 129—130; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 45; *Бартольд В.В.* Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1. Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — М., 1963. — С. 825; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 384; *Pritsak O.* An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — 1970. — Т. 12. — Р. 253—255, 256—257; *Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 124; *Калініна Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 71; *Заходер Б.Н.* Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени «рус» в арабской письменности // КСИВ. — 1956. — Вып. 22. — С. 7; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. 2: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. — М., 1967. — С. 84—85; *Гапусенко І.М.* Київська Русь і Північне Причорномор'я // УГЖ. — 1961. — № 6. — С. 52—53; *Прицак О.Й.* Раданія і Русь // СС. — 2001. — № 2. — С. 16, 17; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джексон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой.* — М., 2003. — С. 206.

⁵ *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — 1908. — Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 374; *Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 41; *Калініна Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 80—81; *Коновалова И.Г.* Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А. П. Новосельцева. — М., 2000. — С. 130; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 11, 142.

⁶ *Франклін С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200 / Под ред. Д. М. Буланина. — СПб., 2000. — С. 70, 86.

пролягала через Нижнє Подунав'я і болгарські землі⁷. Ще менш вірогідною виглядає побудова Т. Левицького, який вважає, що шлях русів проходив від Балтійського моря кружним шляхом навколо європейського материка до Атлантичного океану, Середземного моря і, нарешті, до Константинополя⁸. Нарешті, абсолютно фантастичним є погляд О. Прицака, який реконструює на основі даних Ібн Хордадбеха якусь західноєвропейську міжнародну рутено-фризько-норманську торговельну компанію VIII ст. із Південної Франції⁹.

Таким чином, саме дніпровський шлях купців-русів видається найбільш вірогідним. Втім, деякі дослідники, зокрема В.Я. Петрухін, вважають неможливим говорити про становлення «шляху із Варяг у Греки» у першій половині і навіть середині IX ст., називаючи припущення Г.Г. Литавріна про функціонування самостійного дніпровського шляху до Візантії вже у 830-ті рр. «науковою інерцією»¹⁰ і відносячи дані Ібн Хордадбеха про можливу торгівлю русів по Дніпру хіба що до 880-х років¹¹. Дещо дивує аргументація, до якої вдається дослідник: оскільки у праці Ібн Хордадбеха мова швидше за все йде про «шлях із Варяг у Греки», то дані арабського вченого можуть датуватися не раніше ніж 880-ми рр., оскільки до цього часу ця трансконтинентальна магістраль нібито не діяла¹². Логіка науковця подібна до тієї, якою послуговується К. Цукерман у вирішенні питання про (не)існування Південної Русі IX ст.¹³ Причина його помилки очевидна — вона полягає в тому, що дослідник датує свідчення Ібн Хордадбеха виходячи із загального контексту, в якому розглядає ранньосередньовічну історію східних слов'ян — з точки зору функціонування трансконтинентальної магістралі.

Натомість переважна більшість авторитетних сходознавців виходячи з даних про рукописну традицію та свідчень нумізматики схиляється до думки, що уривок праці Ібн Хордадбеха з описом маршрутів купців-русів, які є видом слов'ян, містився уже

⁷ Коновалова И.Г. К вопросу об этнониме нѹкарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. — Вып. 2. — М., 1999. — С. 12; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М.: Памятники исторической мысли, 2000. — С. 154; пор.: Велиханова Н.М. О торговых путях купцов-руссов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбеха «Книга путей и владений» // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. — М., 1979. — С. 40; *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 41; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 81, прим. 74.

⁸ *Ibn Hurdādbēh*. Kitāb al-Masālik wa'l-mamālik // Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — Т. 1. — Wrocław; Kraków, 1956. — S. 130—131, punkt 152; *Ibn al-Faqīh*. Kitāb al-buldan // Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — Т. 2. — Cz. 1. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. — S. 82, punkt 190; пор.: *Петрухин В.Я.* Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. — 1993. — № 3. — С. 78.

⁹ *Pritsak O.* At the Dawn of the Christianity in Rus': East Meets West // HUS. — 1988—1989. — Vol. 12—13. — P. 88—89; *Прицак О.* На зорі християнства на Русі: зустріч Сходу із Заходом // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 10. — С. 74—75; *Прицак О.* Происхождение названия Rūs/Rus' // Вопросы языкознания. — 1991. — № 6. — С. 115, 129; *Прицак О.Й.* Раданія і Русь // СС. — 2001. — № 2. — С. 12; пор.: *Pritsak O.* An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — 1970. — Т. 12. — P. 248.

¹⁰ *Петрухин В.Я.* [Рецензия] // Славяноведение. — 2001. — № 2. — С. 86; див.: *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 11.

¹¹ *Петрухин В.Я.* Был путь из Варяг в Греки и из Грек... // Путь из Варяг в Греки и из грек... Каталог выставки. — М.: Государственный исторический музей, 1996. — С. 9; *Петрухин В.Я.* О «Русском каганате», начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // Славяноведение. — 2001. — № 4. — С. 80; *Петрухин В.* Путь из варяг в греки. Становой хребет Древнерусской державы // Родина. — 2002. — № 11—12. — С. 52.

¹² Пор.: *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200 / Под ред. Д.М. Буланина. — СПб., 2000. — С. 137.

¹³ Див.: *Толочко П.П.* Русь изначальная // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 101; пор.: *Петрухин В.Я.* Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. — 1993. — № 3. — С. 70.

в першій редакції книги арабського географа, і тому має датуватися не пізніше ніж 40-ми рр. IX ст.¹⁴ і, відповідно, відповідати ситуації, яка склалася кількома десятиліттями раніше¹⁵.

Думка про існування лише однієї редакції твору Ібн Хордадбеха, датованої 885 р.¹⁶, знаходить зараз все меншу підтримку серед сходознавців, найбільш обережні з яких залишають питання про існування однієї чи двох редакцій відкритим¹⁷. Вона, безумовно, вигідна для концепції В.Я. Петрухіна, проте дослідник навіть не згадує про її існування. Не згадує він і про сприйняття тексту про торговельні шляхи русів як більш пізньої вставки¹⁸, також відкинуте дослідниками¹⁹. До того ж історик у своїх працях веде мову виключно про шлях від Балтійського моря до Чорного. З такого підходу дійсно важко говорити про можливість руської торгівлі з Візантією по Дніпру вже в першій половині IX ст., оскільки ми не маємо відповідних археологічних матеріалів навіть для початку

¹⁴ Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — Т. 6). — Р. XX; *Ibn Hurdādbeh*. Kitāb al-Masālik wa'l-mamalik // *Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny* / Wyd. T. Lewicki. — Т. 1. — Wrocław; Kraków, 1956. — S. 55—56; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 45; *Левицкий Т.* Важнейшие арабские источники о славянских странах и народах, относящиеся к раннему средневековью // *Сообщения польских ориенталистов*. — М., 1961. — С. 49; *Pritsak O.* An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // *Folia Orientalia*. — 1970. — Т. 12. — Р. 243; *Велиханова Н.М.* О «Книге путей и владений» Абу-л-Касима Убейдаллаха Ибн Хордадбеха // *Известия АН Азерб. ССР, Сер. истории, философии и права*. — 1976. — № 1. — С. 63—72; *Велиханова Н.М.* О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбеха «Книга путей и владений» // *Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья*. — М., 1979. — С. 41, прим. 9; *Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // *Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова*. — М., 1982. — С. 122, 126; *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // *История СССР*. — 1986. — № 4. — С. 82; *Коновалова И.Г.* К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбеха о путях купцов-русов // *Восточная Европа в древности и средневековье. К 80-летию члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто*. — М., 1998. — С. 52—57; *Калинина Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П. Новосельцева*. — М., 2000. — С. 110, 113; *Мишин Д.Е.* Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. — М., 2002. — С. 49; *Седов В.В.* О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства») // *Славяноведение*. — 2003. — № 2. — С. 8; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов* / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой. — М., 2003. — С. 205.

¹⁵ Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко, С.А. Высоцкого, Я.Е. Боровского. — К., 1981. — С. 356—357; *Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // *АЕМА*. — 1987—1991. — Vol. 7. — Р. 214; *Смирнов В.Н.* К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто*. — М., 1988. — С. 88; *Литавин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 21, 23; пор.: *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение*. — М., 1965. — С. 386.

¹⁶ *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903. — S. 390; *Вестберг Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // *ЖМНП*. — 1908. — Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 374; *Булгаков П.Г.* «Книга путей и государств» Ибн Хордадбеха (К изучению и датировке редакций) // *ПС*. — 1958. — Вып. 3 (66). — С. 127—136; *Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // *Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова*. — М., 1982. — С. 121.

¹⁷ *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература // *Крачковский И.Ю. Избранные сочинения*. — Т. 4. — М.; Л., 1957. — С. 148; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // *История СССР*. — 1986. — № 4. — С. 69.

¹⁸ *Westberg F.* Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa // *Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg*. — 1899. — Т. 11. — S. 284—287.

¹⁹ Пор.: *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750—1200 / Под ред. Д.М. Буланина. — СПб., 2000. — С. 137.

X ст. Показово також, що весь «шлях із Варяг у Греки» не описаний по усій своїй довжині в жодному з джерел того часу²⁰.

Тим часом на «шляху із Варяг у Греки», який повністю склався лише в другій половині X ст., варто виділяти менші відтинки: Дніпровський (Грецький) — на південь, до Візантії, та Волховський (Варязький) — на північ, до Скандинавії²¹. Очевидно, що перший із них аж ніяк не міг бути відкритим лише у середині IX ст., як про це стверджувалося у літературі²². Південна частина шляху цілком могла почати функціонувати значно раніше, вже на початку чи, принаймні, в першій третині IX ст., про що й свідчать дані Ібн Хордадбеха²³. Найвіддаленіші кінці країни слов'ян, з яких, за свідченнями цього арабського географа, йшли до Візантії купці-руси, цілком могли знаходитися десь у південних районах слов'янських земель²⁴.

Таким чином, варто вести мову не про становлення «шляху із Варяг у Греки» в цілому вже на початку IX ст., а лише про функціонування в цей час Дніпровського шляху, що починався з Києва²⁵. Аж до останніх десятиліть IX ст. цей шлях належав слов'янським, руським (але не скандинавським) купцям, торгівля ж норманів обмежувалася в цей час Ладогою²⁶. Говорячи словами Б.А. Рибаківа, «Русь випереджала варягів у прокладанні шляхів на Схід»²⁷. Становлення русько-візантійської торгівлі відбулося, таким чином, значно раніше 860-х рр., ніж про це пише В.Я. Петрухін²⁸. В цей час було лише активізовано доволі давні торгівельні стосунки імперії зі східними слов'янами південної зони, оскільки варяги, контактуючи з місцевим слов'янським

²⁰ Брим В.А. *Путь из варяг в греки* // Известия АН СССР. — Отделение общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 201; Анохин Г.И. *Новая гипотеза происхождения государства на Руси* // ВИ. — 2000. — № 3. — С. 57.

²¹ Бернштейн-Коган С.В. *Путь из варяг в греки* // Вопросы географии. — М., 1950. — Сб. 20. Историческая география СССР. — С. 236, 252, 266; Сидоренко О.Ф. «Шлях із варяг в греки» і балтійська торгівля Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). — К., 1990. — С. 19—22; Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь*. — К., 1998. — С. 23; пор.: Рыбаков Б.А. *Новая концепция предьстории Киевской Руси (Тезисы)* // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 57.

²² Брим В.А. *Путь из варяг в греки* // Известия АН СССР. — Отделение общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 205, 233.

²³ Смирнов В.Н. *Экономические связи Древней Руси с Византией и Северным Причерноморьем в VIII—XV вв.* Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Л., 1980. — С. 7; Сидоренко О.Ф. *Торговельні зв'язки Русі зі Сходом у ранньофеодальний період* // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вип. 15. — К., 1989. — С. 17—18; Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.)*. — СПб., 2000. — С. 11.

²⁴ Новосельцев А.П. *Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв.* // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 387; Прицак О.Й. *Раданія і Русь* // СС. — 2001. — № 2. — С. 17.

²⁵ Толочко П.П. *Русь изначальная* // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 102—103.

²⁶ Седов В.В. *О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства»)* // Славяноведение. — 2003. — № 2. — С. 7—8, 11; пор.: Тортіка О. *Етносоціальна природа русів (росів, русі) за даними ранньосередньовічних авторів IX—X ст.* // Історичний журнал. — 2004. — № 10—11. — С. 103.

²⁷ Рыбаков Б.А. *Новая концепция предьстории Киевской Руси (Тезисы)* // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 56; див. також: Гапусенко І.М. *Київська Русь і Північне Причорномор'я* // УІЖ. — 1961. — № 6. — С. 54; Артамонов Б.А. *Первые страницы русской истории в археологическом освещении* // СА. — 1990. — № 3. — С. 285; Анохин Г.И. *Новая гипотеза происхождения государства на Руси* // ВИ. — 2000. — № 3. — С. 55, 57; Арцыбашева Т.Н. *Славяне — русы — варяги — кто они?* // ВИ. — 2004. — № 1. — С. 123.

²⁸ Петрухін В.Я. *Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории Древнерусского государства* // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992—1993 годы. — М., 1995. — С. 119; Петрухін В.Я. *«Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии* // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. — М., 2001. — С. 140, 142.

населенням та опираючись на нього, швидко визнали значення торгівельного шляху до Візантії Дніпром²⁹.

Важливою в наведеному контексті видається гіпотеза П.П. Толочка та Г.Г. Литавріна про можливість існування певних русько-візантійських угод IX ст., які могли, подібно до відомих договорів першої половини X ст., містити певні торговельні клаузули. Принаймні, дослідники вважають за можливе говорити про існування русько-візантійської угоди 860 р., укладеної після вдалої для русичів облоги Константинополя, яка нібито зафіксувала значні привілеї руських купців³⁰. З цього часу усю політику перших руських князів можна розглядати у контексті укріплення і розвитку торгівлі з Візантійською імперією³¹.

Більше того, П.П. Толочко наголошує на тому, що уся зовнішньополітична активність Русі у напрямку Візантійської імперії, у тому числі відомі походи на Крим (Сурож) та Амастриду³², як і посольство 838—839 рр., мали на меті передусім відстоювання торговельно-економічних інтересів східнослов'янських племінних союзів, втілення яких викликало певну протидію з боку візантійського уряду³³. Подібних поглядів щодо посольства 838 р. дотримується і відомий російський візантолог Г.Г. Литаврін³⁴, причому очевидно, що обидва автори виходять з практики більш пізніх русько-візантійських угод першої половини X ст.³⁵ Г.Г. Литаврін в цілому справедливо зазначає, що купці держав та народів, які не

²⁹ Див.: *Смирнов В.Н.* Экономические связи Древней Руси с Византией и Северным Причерноморьем в VIII—XV вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — Л., 1980. — С. 7; *Gieysztor A.* Les marchés et les marchandises entre le Danube et la Volga aux VIII-e — XI-e s. // *Mercati et mercanti nell'alto Medioevo: l'Area euroasiatica e l'area mediterranea.* — Spolete, 1993. — P. 507; *Литаврін Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 11.

³⁰ Див.: *Головко О.Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К., 1994. — С. 13; *Головко О.Б.* Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // *СС.* — 2003. — № 1. — С. 45; *Котляр М.* Руський флот у походах на Візантію (IX—XI століття) // *Політика і час.* — 1997. — № 4. — С. 72—73; *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписанні / *Перекл. з рос.* — К., 1994. — С. 22, 30; *Литаврін Г.Г., Янин В.Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX—XV вв. // *История СССР.* — 1970. — № 4. — С. 35; *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — СПб., 2003. — С. 21; *Сидоренко О.Ф.* До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // *Феодалізм на Україні: 36. наук. праць.* — К., 1990. — С. 17; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К.: *Наук. думка*, 1992. — С. 8; пор.: *Перхавко В.Б.* Развитие торговых контактов Киева с западнославянскими и южнославянскими землями в IX—XIII вв. // *Древности славян и Руси.* — М., 1988. — С. 99; *Литаврін Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 48, 53—54, 56.

³¹ *Брим В.А.* Путь из варяг в греки // *Известия АН СССР.* — Отделение общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 206.

³² Див.: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 45—55; *Головко О.Б.* Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX — першій половині XI ст. // *УІЖ.* — 1989. — № 1. — С. 65—67; *Головко О.Б.* Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // *СС.* — 2003. — № 1. — С. 45; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 25—36; *Pritsak O.* At the Dawn of the Christianity in Rus': East Meets West // *HUS.* — 1988—1989. — Vol. 12—13. — P. 87—113; *Прицак О.* На зорі християнства на Русі: зустріч Сходу із Заходом // *Вісник АН УРСР.* — 1990. — № 10. — С. 74—91; *Литаврін Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 24—36; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой.* — М.: *Логос*, 2003. — С. 90—93 та вказану у цих працях літературу.

³³ *Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии).* — К., 1990. — С. 103; *Толочко П.П.* Византия. Східні слов'яни. Русь // *Археологія.* — 1991. — № 2. — С. 4; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. — К., 1998. — С. 64; пор.: *Гапусенко І.М.* Київська Русь і Північне Причорномор'я // *УДЖ.* — 1961. — № 6. — С. 54; *Литаврін Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 22.

³⁴ *Литаврін Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 46; див. також: *История Византии: в 3-х тт. / Отв. ред. акад. С.Д. Сказкин.* — Т. 2. — М., 1967. — С. 227—228; *Пауцто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 58; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 45—46.

³⁵ Пор.: *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. — СПб., 2003. — С. 98.

мали дипломатичних стосунків та офіційних договорів з імперією, «були позбавлені всілякої можливості вести торгівлю не лише у столиці, але й у провінційних містах Візантії», і саме через це русам доводилося силою нав'язувати імперії торгівельні зв'язки³⁶.

Гіпотези обох дослідників цілком можуть мати під собою певне підґрунтя, оскільки засвідчене існування подібних мирних договорів VIII—IX ст. із торгівельно-економічними клаузулами, укладених між імперією та болгарами³⁷. Звертає на себе увагу і факт «повторюваності» посольств чи походів до Константинополя кожні приблизно через 30—40 років, оскільки відомо, що у Візантії саме тридцятиріччя вважалося офіційним терміном дотримання будь-якого довгострокового мирного договору («глибокого» або «вічного» миру). Після його закінчення візантійський уряд міг цілком легітимно розірвати угоду в односторонньому порядку³⁸. Угоди з болгарами у IX ст. також могли укладатися (розриватися) приблизно через такі самі відтинки часу (див.: Домановський, 2004. — С. 162). Втім, візантійський уряд далеко не завжди рахувався з цією умовою, розриваючи угоди в односторонньому порядку з найрізноманітніших внутрішньо — чи зовнішньополітичних причин. У зв'язку з цим звертає на себе увагу припущення Г.Г. Литавріна, який вважає метою походу 860 р. на Константинополь бажання добитися відновлення у загальних рисах «світських» (серед них, очевидно, у першу чергу торгівельних) статей гіпотетичного договору 838 р., розірваного імперією раніше³⁹.

Куди до Візантії плавали давні руси в IX ст.? До локалізації місця збору мита з давньоруських купців (за даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха)

У текстах обох згаданих нами мусульманських географів згадується про десятивідсоткове ввізне мито — ушр, яке стягували з русів візантійські митники. Джерела, які дещо різняться в інших питаннях, щодо цього мало не текстуально дослівно свідчать, що руси їдуть до «моря Рум» (моря Візантії), де сахіб ар-Рума (володар або господар, пан, губернатор Візантійської імперії) стягує з них ушр (десятину)⁴⁰. Зрозуміти, де саме

³⁶ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 23.

³⁷ Miller D.A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500 — 1024 AD // *Byzantinoslavica*. — 1971. — Т. 32. — F. 1. — P. 66—67.

³⁸ Дуйчев Ив. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров (IV—IX вв.) // ВВ. — 1959. — Т. 15. — С. 64—70; Попелхов М.В. Цели военных походов киевских князей и болгарского царя на Византийскую империю в первой половине X века // Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков. Тезисы докладов конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. СПб., 24—28 ноября 1997 г. — СПб., 1998. — С. 11; пор.: Петрухин В.Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. — 1993. — № 3. — С. 73; Петрухин В.Я. Путь из варяг в греки: становление древнерусского государства и его международные связи // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. — Т. 4: Общество, экономика, культура и искусство славян. — М., 1998. — С. 130; Петрухин В.Я., Раевский Д.С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье: Учеб. пособие для гуманитар. факультетов высш. учеб. заведений. — М., 1998. — С. 281.

³⁹ Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 56, а також 46, 60.

⁴⁰ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 49; Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik (Liber via-rum et regnorum) auctore Abu'l-Kâsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — Т. 6). — P. 154; Куник А. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1903. — Ч. 2. — С. 129—130; Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1: Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — М., 1963. — С. 825; Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 384; Pritsak O. An

знаходилася візантійська митниця (чи такі митниці?) із самих текстів праць географів годі, що призвело до появи чималої кількості гіпотез та припущень, серед яких деякі виявилися безумовними фаворитами, відсунувши на задній план усі інші й зробивши практично неможливою появу нових інтерпретацій.

Найуспішнішим з цього погляду стало твердження, що візантійська влада стягувала мито з русів у Херсоні — найбільшому і найважливішому міському центрі візантійських володінь у Криму, а з початку 840-х рр. — головному місті феми Кліматів. При цьому саме 40-ві рр. IX ст. — найпізніша дата, якою, як на нас, може бути датоване це повідомлення Ібн Хордадбеха про торговельні шляхи давньоруських купців⁴¹, а сама інформація має відповідати ситуації, яка склалася щонайменше кількома десятиліттями раніше⁴².

Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // *Folia Orientalia*. — 1970. — Т. 12. — Р. 253—257; *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 124; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // *История СССР*. — 1986. — № 4. — С. 71; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. — М., 1967. — С. 84—85; *Прицак О.Й.* Раданія і Русь // *СС*. — 2001. — № 2. — С. 16, 17; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой*. — М., 2003. — С. 206 та ін. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 8; пор.: *Перхавко В.Б.* Развитие торговых контактов Киева с западнославянскими и южнославянскими землями в IX—XIII вв. // *Древности славян и Руси*. — М., 1988. — С. 99; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 48, 53—54, 56.

⁴¹ Див.: *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh...* / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — Т. 6). — Р. XX; *Ibn Hurdādbeh. Kitāb al-Masālik wa'l-mamalik // Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki*. — Т. 1. — Wrocław; Kraków, 1956. — S. 55—56; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. — М., 1956. — С. 45; *Левцицкий Т.* Важнейшие арабские источники о славянских странах и народах, относящиеся к раннему средневековью // *Сообщения польских ориенталистов*. — М., 1961. — С. 49; *Pritsak O.* An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // *Folia Orientalia*. — 1970. — Т. 12. — Р. 243; *Велиханова Н.М.* О «Книге путей и владений» Абу-л-Касима Убейдаллаха Ибн Хордадбеха // *Известия АН Азерб. ССР, Сер. истории, филологии и права*. — 1976. — № 1. — С. 63—72; *Велиханова Н.М.* О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбеха «Книга путей и владений» // *Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья*. — М., 1979. — С. 41, прим. 9; *Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // *Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова*. — М., 1982. — С. 122, 126; *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // *История СССР*. — 1986. — № 4. — С. 82; *Коновалова И.Г.* К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбеха о путях купцов-русов // *Восточная Европа в древности и средневековье. К 80-летию члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто*. — М., 1998. — С. 52—57; *Калинина Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А. П. Новосельцева*. — М., 2000. — С. 110, 113; *Мишин Д.Е.* Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. — М., 2002. — С. 49; *Седов*, 2003, с. 8; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой*. — М., 2003. — С. 205; *В.Я. Петрухин* стверджує, що дані Ібн Хордадбеха про торгівлю русів по Дніпру можна датувати хіба що 880-ми роками (див: *Петрухин В.Я.* Был путь из Варяг в Греки и из Грек... // *Путь из Варяг в Греки и из грек...* Каталог выставки. — М.: Государств. истор. музей, 1996. — С. 9; *Петрухин В.Я.* О «Русском каганате», начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // *Славяноведение*. — 2001. — № 4. — С. 80; *Петрухин В.* Путь из варяг в греки. Становой хребет Древнерусской державы // *Родина*. — 2002. — № 11—12. — С. 52 та ін.

⁴² *Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко, С.А. Высоцкого, Я.Е. Боровского*. — К., 1981. — С. 356—357; *Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // *АЕМА*. — 1987—1991. — Vol. 7. — Р. 214; *Смирнов В.Н.* К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто*. — М., 1988. — С. 88; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — нач. XII в.). — СПб., 2000. — С. 21, 23; пор.: *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение*. — М., 1965. — С. 386.

Одним із перших, хто висловив думку про розміщення візантійської митниці саме в Херсоні, був А.Я. Гаркавін, котрий, втім, вагався і зазначав, що місце збору мита могло знаходитися як на Таврійському півострові (швидше за все — у Херсоні), так і «в самій Візантії» (очевидно, мався на увазі Константинополь чи інші «центрально візантійські» землі)⁴³. Ф. Вестберг також дотримується «херсонської версії», але вже більш детально аргументує свою точку зору. «Румське море» Ібн Хордадбеха він переконливо ідентифікує з Чорним; оскільки за буквою джерела руські купці доставляли свій крам «*до* (виділено нами. — А. Д.) Румійського моря», то плавання цим морем деінде нібито й не передбачалося. Відповідно, додає науковець, якщо місце, де візантійці стягували мито з русів знаходилося на північному березі Чорного моря, то це, безумовно, мав бути Корсунь⁴⁴.

Цілком однозначно і виключно з Херсоном пов'язує місце збору мита з руських купців і О.Й. Прицак, не наводячи жодних доказів на користь такої локалізації, окрім загальних фраз про значення Херсону як торговельно-економічного центру⁴⁵. Подібна позиція характерна і для Дж. Смедлі, головними аргументами якого є наявність у місті значної кількості печаток комерсіаріїв — візантійських чиновників, що стягували мито, та географічне розташування міста, яке стояло на шляху давньоруських купців з Дніпра до Азовського моря та далі річками — до Каспію⁴⁶. До такої ж думки схиляється О.Ф. Сидоренко, також додаючи, що митна роль Херсона потверджується численними знахідками тут печаток візантійських чиновників — комерсіаріїв⁴⁷. Нарешті, «херсонську версію» цілком розділяють С. Франклін та Д. Шепард на тій підставі, що дальні морські плавання (наприклад, до Константинополя) нібито були для давніх русів практично неможливими, та й обидва джерела про них немов би прямо не згадують⁴⁸. За даними Ібн Хордадбеха, вважають дослідники, руси взагалі, швидше за все, діставалися Херсону сухоходом. Принаймні, стверджують науковці, текст Ібн Хордадбеха не дає нам змоги впевнено стверджувати, що руси діставалися Чорного моря на човнах, і, відповідно, мали змогу плисти далі морем⁴⁹. С.Б. Сорочан також, судячи з усього, схиляється передусім до ототожнення місця стягнення ввізного мита з русів на території Візантійської імперії з Херсоном⁵⁰.

Не такими однозначними були В.В. Бартольд, який писав, що руси «торгували з греками тільки на північному березі Чорного моря, не відправляючись до Візантії»⁵¹

⁴³ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 56.

⁴⁴ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. — 1908. — Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 372.

⁴⁵ Pritsak O. Op. cit. — P. 256—257; Прицак О.Й. Вказ. праця. — С. 17.

⁴⁶ Smedley J. Trade in Cherson, 6th — 10th centuries // Actes du XVe Congrès International d'études Byzantines. Athenes, Septembre, 1976. — Т. 4. — Historie. Communications. — Athènes, 1980. — P. 292, and note 5.

⁴⁷ Сидоренко О.Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 16; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 7.

⁴⁸ Пор.: Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1: Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — М., 1963. — С. 827.

⁴⁹ Франклін С., Шепард Д. Начало Руси 750—1200 / Подред. Д.М. Буланина. — СПб., 2000. — С. 70, 86, 138, 139, 161—162.

⁵⁰ Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — С. 457; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 2. — С. 1186—1187.

⁵¹ Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1: Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — М., 1963. — С. 826, прим. 23.

та А.П. Новосельцев, котрий називав місцем стягнення мита з русів увесь Кримський півострів без більш конкретної локалізації⁵². Очевидно, услід за ними приблизно такої самої точки зору дотримується Є.С. Галкіна⁵³.

Дещо менш популярним є припущення, згідно з яким мито з давньоруських купців стягували у столиці імперії — Константинополі. Цю думку висловив де Гуге⁵⁴, її підтримала Н. Веліханова⁵⁵, зі свого боку до неї схилився Т. Левицький⁵⁶ та останнім часом — В.Я. Петрухін⁵⁷, Ф. Туранли⁵⁸, та, особливо, Т.М. Калініна, яка зазначала, що мито з русів стягали і в самій столиці імперії, і поряд з нею⁵⁹. Розділяючи свідчення Ібн Хордадбега та Ібн ал-Факіха, Т.М. Калініна висловила також думку, що за даними останнього автора митниця знаходилась у Кафі — Корчеві⁶⁰.

Ще одну оригінальну гіпотезу можна знайти в працях О.Ф. Сидоренко, за логікою деяких текстів якої читач недвозначно має пов'язати місце збору мита з русів на території Візантійської імперії з Трапезунтом⁶¹. Гіпотеза, безумовно, цікава, проте, на жаль, Ібн Хордадбег та Ібн ал-Факіх у своїх працях прямо не описують шлях руських купців повз Крим і далі вздовж східного узбережжя Кавказу до Трапезунта, як це стверджує дослідниця, хоча певні згадки про шляхи купців «поза Вірменією» до країв слов'ян відшукати можна. Трапезунт дійсно був значним центром візантійсько-арабської торгівлі того часу, і плавання русів до цього значного емпорію, де можна було одночасно торгувати не лише з візантійцями, а й з купцями з арабських земель цілком імовірно. Нарешті, В.А. Брім висунув нічим не підтверджену гіпотезу про існування митної станції візантійців на острові Березань⁶².

⁵² Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 386.

⁵³ Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. — М., 2002. — С. 69.

⁵⁴ Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordādhbeh... / М. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. — Р. XX.

⁵⁵ Велиханова Н.М. О торговых путях купцов — русов и купцов — евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений» // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. — М., 1979. — С. 40; Ибн Хордадбег. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 41.

⁵⁶ Щоправда, за інтерпретацією Т. Левицького руси потрапляли до столиці Візантії від Балтійського моря кружним шляхом навколо європейського материка до Атлантичного океану, Середземного моря і, нарешті, до Константинополя (Ibn Hurdādbeh. Kitāb al-Masālik wa'l-mamālik // Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — Т. 1. — Wrocław; Kraków, 1956. — S. 130—131, punkt 152; Ibn al-Faqīh. Kitāb al-buldan // Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — Т. 2. — Cz. 1. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. — S. 82, punkt 190; пор.: Петрухін В.Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. — 1993. — № 3. — С. 78).

⁵⁷ Петрухин В. Путь из варяг в греки. Становой хребет Древнерусской державы // Родина. — 2002. — № 11—12. — С. 52.

⁵⁸ Туранли Ф. Стосунки давньоукраїнської держави Київська Русь з Азербайджаном у IX—X ст. // СС. — 2002. — № 1. — С. 90.

⁵⁹ Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 80—81; Калинина Т.М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П. Новосельцева. — М., 2000. — С. 113.

⁶⁰ Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 81.

⁶¹ Сидоренко Е.Ф. К вопросу о путях восточной торговли Древней Руси // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 155; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 12; пор.: Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 42—43.

⁶² Брім В.А. Путь из варяг в греки // Известия АН СССР. — Отделение общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 246.

Таким чином, більшість дослідників сьогодні схиляються до думки, що містом, де візантійські чиновники стягували ввізне мито з руських купців, був Херсонес Таврійський. Переконливих аргументів на користь свого вибору науковці не наводять, зазвичай базуючи свої висновки лише на загальних твердженнях про значну роль Херсона у міжнародній торгівлі взагалі та русько-візантійській зокрема, зростання ролі міста у зв'язку з інтенсифікацією товарної економіки та новим розквітом міського життя у Візантійській імперії з середини IX ст., інколи — про складність для русів IX ст. далеких морських плавань (до Константинополя чи візантійських центрів Південного Причорномор'я).

Що об'єднує всі розглянуті праці та їхніх авторів, незважаючи на різноманітність локалізації візантійської митниці, так це намагання пов'язати місце збору мита з руських купців лише з одним певним містом, зроблене побіжно без належного розгляду питання і, відповідно, без достатньої доказової бази та з суттєвою неувагою до суто візантійських матеріалів. Як максимум, враховується наявність у Херсоні печаток комерціаріїв — посадових осіб з адміністрації Візантійської імперії, одним з обов'язків яких у IX ст. було стягнення митних зборів⁶³. Показово також, що якщо А.Я. Гаркаві та Ф. Вестберг ще певною мірою допускають альтернативні версії локалізації окрім висловлених ними, то вже їхні послідовники роблять це значно рідше, хіба що як А.П. Новосельцев чи В.В. Бартольд не конкретизують місця, вказуючи на Кримський півострів в цілому, або ж як Т.М. Калініна чи О.Ф. Сидоренко висувують дві рівнозначні гіпотези, жодним чином не намагаючись їх зіставити. При цьому навіть ці науковці не висловлюють цілком логічної і, здавалося б, абсолютно простої думки, що мито з русів могли стягувати у багатьох значних візантійських торговельних містах басейну Чорного моря, й завдання істориків полягає не в тому, щоб знайти єдино правильний варіант, а швидше в тому, щоб побудувати ієрархію цих міст за їхнім значенням для русько-візантійської торгівлі IX ст. Відповідно, чим вища ймовірність такої торгівлі у тому чи іншому візантійському місті, тим більше шансів, що саме там і був основний пункт стягнення мита з давньоруських купців.

Єдиним, хто спробував розібратися в даній проблемі більш детально, є Г.Г. Литаврін. Дослідник запропонував, окрім Херсона та Боспора, відразу кілька нових візантійських міст, в яких, принаймні потенційно, цілком могли стягувати мито з руських купців, а саме — Месимврію, Анхіал, Девельт⁶⁴. До них можна додати також Сугдею та Амастриду. Цікаво, що жоден із сучасних візантологів-сфрагістів, які досліджували печатки комерціаріїв цих міст, не спробували пов'язати предмет своїх студій зі, здавалося б, загальновідомими свідченнями Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха про стягнення мита з давньоруських купців у якихось містах Візантійської імперії⁶⁵. Знову ж таки, зауважимо, що усі

⁶³ Франклин С., Шепард Д. Указ. соч. — С. 70; Сидоренко О.Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць. — К., 1990. — С. 16; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 7; див. також: Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Указ. соч.

⁶⁴ Литаврін Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000. — С. 142—143.

⁶⁵ Див.: Шандровская В.С. Таможенная служба в Сугдее VII—IX вв. // Византия и средневековый Крым (Античная древность и средние века. — Вып. 27). — Симферополь, 1995. — С. 119—123; Шандровская В.С. Печати комерціаріев Девельта в собрании Эрмитажа // Античная древность и средние века. — 2001. — Вып. 32. — С. 148—153; Йорданов И. Печатите на комерціаріята Девелт. Addenda et corrigenda // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12—15 септември 2001 г. — Варна, 2001. — С. 230—245; Алексеенко Н.А. Комерция и комерціарии Херсона в IX—X вв. // Сфрагистика и история культуры. Сборник научных трудов, посвященных юбилею В.С. Шандровской. — СПб., 2004.

ці центри названо у науковій літературі лише через те, що вони відігравали чималу роль у системі тогочасної візантійської торгівлі й у них зафіксовано більш-менш численні знахідки печаток відповідальних за стягнення мита комерціантів, а також тому, що певні торгівельні зв'язки русів з ними зафіксовані тим або іншим різновидом джерел.

Натомість маємо змогу запропонувати один доволі вірогідний варіант локалізації місця збору мита з давньоруських купців на території Візантійської імперії у IX ст. Більш детально розглядаючи дані Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха у загальноісторичному контексті та за текстами творів Абу-л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуді (бл. 895—956 рр.) «Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння» та «Книги попередження та перегляду» можемо отримати більш-менш переконливу відповідь на питання, куди плавали руські купці та де візантійські чиновники стягували з них ввізне мито.

Ал-Масуді повідомляє про місто Місія (варіанти прочитання Масія, Місія, Масна, Мусанна, Моссанат тощо), яке належить Візантії і перепиняє шлях кораблям русів⁶⁶. Розгляд та критика текстів ал-Масуді, співставлення їхніх даних з даними географа XII ст. ал-Ідрісі переконає, що мова йде саме про Іерон, митна станція якого відома вже з часів Юстиніана I (527—565 рр.)⁶⁷. Це місто не втрачало своєї ролі митниці протягом кількох століть, й успішно продовжувало стягувати мито й у IX та X ст. Привертає увагу той факт, що згадку про місто Мусанна побіля входу до так званої «Константинопольської протоки» (маються на увазі об'єднані Босфор, Мармурове море та Дарданелли) подибуємо вже у книзі Ібн Хордадбеха⁶⁸, з якою ал-Масуді був добре знайомий⁶⁹

— С. 92—102; *Алексеев Н.А.* Таможня и коммерции Херсона // Сорочан С.Б. *Византийский Херсон* (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 2. — С. 1592—1626.

⁶⁶ Maçoudi. *Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille.* — Paris, 1869. — Т. 2. — Р. 317; Maçoudi. *Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. Par V. Carra de Vaux.* — Paris, 1887. — Р. 194; Kitâb at-tanbih wa'l-ischraf al-Masudi... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1894. (*Bibliotheca Geographorum arabicorum.* — Т. 8). — Р. 140—141; див. також переклади відповідних уривків: *Гаркави А.Я.* Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда. — Казань, 1877. — Т. 2. — С. 243—244; *Гаркави А.Я.* Дополнение к сочинению «Сказание мусульманских писателей о славянах и русских». — СПб., 1871. — С. 18; *Гаркави А.Я.* Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих», рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1872. — Ч. 160. — С. 222—223; Протоколы заседаний съезда // Труды Второго археологического съезда в Санкт-Петербурге. — СПб., 1881. — Вып. 2. — С. 27; *Нефедова Н.К.* Куда ездили древние русы — в Андалузию или Анатолию? // Советское востоковедение. — 1958. — № 4. — С. 114; *Бейлис В.М.* Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 23; *Минорский В.Ф.* Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964. — С. 20, 26.

⁶⁷ Див.: *Procopii Caesariensis Opera omnia / Rec. Jac. Haury.* — Lipsiae, 1906. — Vol. 3. — Pars. 1: *Historia quae dicitur arcane.* XXV.5-6. Докладніше про Іерон: *Eickhoff E.* Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. *Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650—1040).* — Berlin, 1966. — S. 86; *Foss C.F. W.* Hieron on the Bosphorus // *The Oxford Dictionary of Byzantium.* — New York; Oxford, 1991. — Vol. 2. — P. 930—931; *Toy S.* The Castels of the Bosphorus // *Archaeologia.* — 1930. — Vol. 80. — P. 215—228.

⁶⁸ *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kâsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khoradbeh... / Ed. M. J. de Goeje.* — Lugduni Batavorum, 1889. (*Bibliotheca Geographorum arabicorum.* — Т. 6). — Р. 103; *Ібн Хордадбех.* Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 97, 297 прим. 72.

⁶⁹ *Kitâb at-tanbih wa'l-ischraf al-Masudi... / Ed. M. J. de Goeje.* — Lugduni Batavorum, 1894. (*Bibliotheca Geographorum arabicorum.* — Т. 8). — Р. 60; Maçoudi. *Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. Par V. Carra de Vaux.* — Paris, 1887. — Р. 90; *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 45—46; *Заходер Б.Н.* Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени «рус» в арабской письменности // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. — 1956. — Вып. 22. — С. 10; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. 2: Булгары, мадяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. — М., 1967. — С. 89; *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература // *Крачковский И.Ю.* Избранные сочинения. — Т. 4. — М.; Л., 1957. — С. 150, 179; *Ковалевский А.П.* Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді як учений

і звідки, швидше за все, він і запозичив опис протоки та згадку про місто на вході до неї⁷⁰. Щоправда, про кораблі русів, які це місто зупиняє, у Ібн Хордадбеха не згадується. Проте вже той факт, що Мусанна згадано у Ібн Хордадбеха, і саме з його книги ал-Масуді запозичив дані про це місто, схиляє до думки, що й інформацію про зупинку тут руських кораблів було взято з того самого джерела (більш повного рукопису «Книги шляхів та країн», ніж той, що зберігся до наших днів). У цьому плані дозволимо собі не погодитися з думкою А.П. Новосельцева, котрий вважав, що інформатори Ібн Хордадбеха не знали чи просто навіть не могли знати тих даних про Маснат, які наведено у ал-Масуді⁷¹. Принаймні А.Я. Гаркаві вважав за можливе припускати, що у більш повних рукописах твору Ібн Хордадбеха, ніж ті, що дійшли до наших днів, були й інші уривки, де йшлося про слов'ян⁷². Можливо, в одному з них й уточнювалося, що руси (які, за Ібн Хордадбехом, є різновидом (джинс) слов'ян) плавали саме до міста Муссанат, де їх перепиняли візантійці. Варто також згадати про повідомлення того ж Ібн Хордадбеха про кораблі, які «спускаються вниз за течією» із затоки (халідж) від [пів]острова «ал-Хазар»⁷³. Дослідники схильні вбачати у цьому півострові Кримський або ж Таманський⁷⁴. У будь-якому випадку це повідомлення спростовує твердження про неможливість для русів організувати плавання до Константинополя уже в IX ст. і, можливо, саме про кораблі русів у цьому уривку книги географа і згадано.

Візантійське місто, що перепиняє шлях кораблям русів: Херсон чи Іерон? (до інтерпретації даних ал-Масуді)

У попередньому пункті згаданий в ал-Масуді топонім Місія (варіанти прочитання Масія, Місія, Масна, Мусанна, Моссанат) було однозначно ототожнено з візантійським містом Іероном. Втім, таке ототожнення вимагає додаткових пояснень, тим більше, що зовсім недавно було запропоновано іншу ідентифікацію — з Херсоном. Зокрема, таку думку після консультації у знаного фахового арабіста Д.В. Мікульського, який останнім часом започаткував новий етап у вивченні творчості ал-Масуді⁷⁵, висловив ві-

// Учені записки Харківського державного університету. — 1957. — Т. 78: Праці історичного факультету. . — С. 171.

⁷⁰ Минорский В.Ф. Куда ездили древние русы? — С. 21.

⁷¹ Новосельцев А.П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова. — М., 1982. — С. 126.

⁷² Гаркави А.Я. Сказания... — С. 46.

⁷³ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 97.

⁷⁴ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. — С. 279, прим. 77; Новосельцев А.П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех... — С. 126; див. також: Калинина Т.М. Употребление этникона ал-хазар в арабско-персидских источниках IX—X вв. // Хазарский альманах. — Т. 1. — Харьков, 2002. — С. 41—42; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 2. — С. 1186, 1187; Галкина Е.С. Юго-Восточная Европа в представлении арабских географов IX в. // Восток (ORIENTIS). Афро-азиатские общества: история и современность. — 2005. — № 3. — С. 9, 10.

⁷⁵ Д.В. Мікульський започаткував новий етап у вивченні творчості ал-Масуді. Найвизначніші його досягнення в цьому напрямку — переклад значної частини одного з творів географа (Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусайн ибн-'Али ал-Мас'уди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749—947 гг.] / Сост., пер. с арабск., примеч., коммент. и указат. Д.В. Микульского. — М., 2002; див. також: Ланда Р.Г. [Рецензия] // Вопросы истории. — 2003. — № 3. — С. 170—173) та популярна книга про нього (Микульский Д.В. Арабский Геродот. — М., 1998). На жаль, у цих працях науковець не перекладає, ані коментує ті уривки творів ал-Масуді, які нас цікавлять.

домий дослідник історії середньовічного Криму Ю.М. Могаричев⁷⁶. Розвідку останнього присвячено поверненню в науковий обіг давно і добре забутих перекладів уривків з творів ал-Масуді (бл. 895 — 956 pp.) («Промивальне золото та родовища дорогоцінного каміння» та «Книга попередження та перегляду»)⁷⁷, зроблених ще А.Я. Гаркаві⁷⁸. Услід за ним вони були потрактовані сучасним науковцем як такі, що дають нову інформацію з історії візантійського Херсону, зокрема про функцію цього міста як форпоста Візантії у Північному Причорномор'ї, який перепиняв шлях кораблям русів, що, очевидно, мали на меті вторгнення на територію імперії. Ю.М. Могаричев спеціально наголошує, що віднайдена ним інформація не фігурує ані у жодній з узагальнюючих праць з історії візантійського Херсонесу, починаючи з роботи С.П. Шестакова і закінчуючи спільною працею С.Б. Сорочана, В.М. Зубаря та Л.В. Марченка, ані в окремих статтях. Значення уведення в науковий обіг нової інформації значно посилюється тим, що джерельну базу з історії ранньосередньовічного Херсону та усього Криму аж ніяк не можна вважати перенасиченою письмовими даними.

На жаль, як нам здається, поповнення джерельної бази з історії візантійського Херсону не сталося⁷⁹. Помилковою виявляється вже одна з головних для концепції Гаркаві-Могаричева кон'єктур до тексту ал-Масуді, а саме — пряме ототожнення згаданого у рукописі тексту міста Масія (Місія, Масна, Мусанна) з Херсоном. Пам'ятаймо: «недостатня обґрунтованість у ідентифікації термінів робить уразливою аргументацію не лише у джерелознавчих, а й у загальноісторичних роботах»⁸⁰. Ю.М. Могаричев вважає, що А.Я. Гаркаві переконливо довів, що Масна — це саме Херсон. Насправді А.Я. Гаркаві сам сумнівався у цьому висновку, називаючи серед можливих варіантів ототожнення місто Аміз (Самсун) або, бімовірніше, якесь із міст римської провінції Мізії (Істріополь, Томі, Каллатіс, Одесс)⁸¹. Згодом Ф. Вестберг ототожнив «Моссанат» з *Templum*

⁷⁶ Могаричев Ю.М. Забытый источник по истории средневекового Херсона // *Anacharsis. Памяти Ю.Г. Виноградова*. — Севастополь, 2001. — С. 129—131. (Херсонесский сборник. — Вып. 11).

⁷⁷ *Maçoudi. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille*. — Paris, 1869. — Т. 2. — Р. 317; *Maçoudi. Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. Par B. Carra de Vaux*. — Paris, 1887. — 194; *Kitāb at-tanbih wa'l-ischraf al-Masudi...* / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1894. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — Т. 8). — Р. 140—141; окрім перекладів А.Я. Гаркаві (*Гаркави А.Я. Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих», рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП)*. — 1872. — Ч. 160. — С. 222—223; та нижче, прим. 4), див. також переклади уривків: Нефедова Н.К. Куда ездили древние русы — в Андалузию или Анатолию? // *Советское востоковедение*. — 1958. — № 4. — С. 114; Бейлис В.М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // *Международные связи России до XVII в.* — М., 1961. — С. 23; Минорский В.Ф. Куда ездили древние русы? // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. — М., 1964. — С. 20, 26.

⁷⁸ Див.: *Гаркави А.Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда*. — Казань, 1877. — Т. 2. — С. 243—244; *Гаркави А.Я. Дополнение к сочинению «Сказание мусульманских писателей о славянах и русских»*. — СПб., 1871. — С. 18.

⁷⁹ У своїй новітній фундаментальній монографії з історії візантійського Херсону С.Б. Сорочан звернув увагу на наші зауваження, але продовжує дотримуватися думки про можливість подвійної локалізації згаданого ал-Масуді топоніма (*Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1. — С. 91).

⁸⁰ Бейлис В.М. К вопросу о коньектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX—XIII вв. о Восточной Европе // *Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины*. — Вып. 1. — М., 1989. — С. 52.

⁸¹ *Гаркави А.Я. Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих», рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения*. — 1872. — Ч. 160. — С. 224—225.

Iovis Urri⁸², а В.М. Бейліс доводив, що Масна — це область на малоазійському узбережжі Дарданелл, згадуючи, втім, про те, що з візантійських міст на роль Масни чи не найкраще підходить Ієрон на Босфорі⁸³. В.Ф. Мінорський дотримувався думки де Гуе, що топонім «Муссанат» потрібно перекласти буквально з арабської як «гребля», «дамба» або «хвилеріз», не сумніваючись, що йдеться про певне місце на Босфорі⁸⁴.

Дійсно, якщо вчитуватися у джерело і правильно його тлумачити, виявляємо, що безпосередньо перед згадкою міста Масна, яке утримує кораблі русів, та після неї, ал-Масуді описує так звану «Константинопольську протоку» (маються на увазі об'єднані Босфор, Мармурове море та Дарданелли), яка сполучає Середземне та Чорне моря. Сплутати цю «протоку» з Керченською, як це роблять Г. Г. Литаврін та В. Л. Янін, зазначаючи, що місто, яке утримувало візантійські кораблі, знаходилося поблизу Меотіди (мається на увазі Азовське море)⁸⁵, можна лише в тому випадку, коли читач не знайомий з особливостями уявлень ал-Масуді про назви Чорного та Азовського морів. Географ називає Чорне море морем Майотіс (Меотіда, зазвичай це Азовське море), а не морем Бунтус (Понт, зазвичай це — Чорне море). Відповідно Азовське море має назву Бунтус, а не Майотіс⁸⁶.

Очевидно, мова має йти про місто, яке знаходиться саме на «Константинопольській протоці»⁸⁷. Дані про нього, як вже згадувалося у попередньому пункті, подибуємо уже у відомій книзі Ібн Хордадбеха⁸⁸, з якою ал-Масуді був добре знайомий⁸⁹ і звідки, швидше за все, він і запозичив опис протоки та згадку про місто на ній⁹⁰. Щоправда, про кораблі русів, які це місто зупиняє, у Ібн Хордадбеха не згадується. Є дані про Муссанат також у творі відомого арабського географа XII ст. ал-Ідрісі, причому в даному випадку науковці однозначно ідентифікують місто з візантійським Ієроном⁹¹.

Таким чином, можна беззастережно погодитися з думкою, що ал-Масуді, згадуючи про місто, яке перепиняє шлях кораблям русів, мав на увазі аж ніяк не Херсон, а, швидше

⁸² Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — 1908. — Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 393.

⁸³ Бейлис В.М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях... — С. 24—25.

⁸⁴ Мінорський В.Ф. Куда ездили древние русы? — С. 21; пор.: Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 75 прим. 24; Недков Б. България и съседните земи през XII век според «Географията» на Идриси. — София, 1960. — С. 127 бел. 187.

⁸⁵ Литаврин Г.Г., Янин В.Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX—XV вв. // История СССР. — 1970. — № 4. — С. 34—35 прим.6.

⁸⁶ Ковалівський А.П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді як учений // Учені записки Харківського державного університету. — 1957. — Т. 78: Праці історичного факультету. — Т. 5. — С. 173—174; Бейлис В.М. Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1963. — С. 11; Бейлис В.М. Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX—X вв. // Ближний и Средний Восток. — М., 1962. — С. 25; пор.: Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. — М., 2002. — С. 72—73.

⁸⁷ Саме з «Константинопольською протокою» пов'язує свідчення ал-Масуді про місто, що зупиняє кораблі русів, І.Г. Коновалова (див.: Коновалова И.Г. К вопросу об этнониме нұкарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. — Вып. 2. — М., 1999. — С. 15; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000. — С. 156).

⁸⁸ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 97, 297 прим. 72.

⁸⁹ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — С. 45—46; Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. — Т. 4. — М.; Л., 1957. — С. 150, 179; Ковалівський А.П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді... — С. 171; Калинин Т.М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А. П. Новосельцева. — М., 2000. — С. 16—17.

⁹⁰ Мінорський В.Ф. Куда ездили древние русы? — С. 21.

⁹¹ Недков Б. България и съседните земи... — С. 63, 95, 127 бел. 187; Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними. — С. 70, 75 прим. 24.

за все, Ієрон на Босфорі. Така локалізація має свої переваги, оскільки робить зрозумілою доцільність та технічну можливість затримки руських кораблів, абсолютно неочевидну у випадку з Херсоном, бо ж як місто у Криму могло утримувати кораблі русів від нападів на візантійські землі у басейні Чорного моря? Ієрон же закривав шлях на Константинополь, не даючи русам вільно пройти Босфорську протоку. Надане нами пояснення повністю реабілітує авторів усіх узагальнюючих праць з історії середньовічного Херсону, які не згадували наведені Ю.М. Могаричевим уривки з творів ал-Масуді у якості джерел — вони просто не звертали увагу на джерело, яке дійсно не мало прямого стосунку до історії цього візантійського міста.

Нарешті, якщо згадати про існування в Ієроні митної станції, відомої з часів Юстиніана I, важливою і пояснюваною постає економічна складова русько-візантійських стосунків. Виникає чимала спокуса зіставити наведену гіпотезу локалізації згаданого ал-Масуді візантійського міста з даними Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха про десятину, яку стягував сахіб ар-Рума з руських купців, що припливали торгувати до візантійських володінь. Принаймні, той факт, що Мусанна згадано у Ібн Хордадбеха, і саме з його книги ал-Масуді запозичив дані про це місто, схиляє до думки, що й інформацію про зупинку тут руських кораблів було узято з того самого джерела (більш повного рукопису «Книги шляхів та країн», ніж той, що зберігся до наших днів). Виходячи з цього отримуємо додаткові непрямі аргументи на користь думки про те, що місто, в якому, за даними Ібн Хордадбеха, візантійські посадовці стягували ввізне мито з давньоруських купців, швидше не Херсон, а Ієрон. У будь-якому разі, ототожнювати місце збору мита виключно з Херсоном неможливо, оскільки ми маємо не менше (якщо не більше) доказів на користь його ідентифікації з Ієроном.

Звичайно, наведені аргументи та зроблені зауваження не можна визнати достатніми для остаточного й абсолютно переконливого ототожнення місця збору мита з руських купців саме і, тим більше, виключно з Ієроном. Очевидним є одне — місце збору мита з русів було далеко не єдиним, й ключові місця в переліку можливих варіантів посідають саме Херсон та Ієрон.

Візантійське місто Авідос на торговельних шляхах руських мореплавців X ст.: історичний та історіографічний аспекти⁹²

З огляду на висловлені у попередньому пункті спостереження особливої ваги набуває інтерпретація згадок в творах ал-Масуді та Абу-ль-Касима Ібн Хаукаля (X ст.) (праця «Шляхи та царства») топоніму Андалус (за іншим написанням — Абдалус), пов'язаного у різних місцях творів арабських географів чи то з описом так званої Константинопольської протоки (Босфор, Мармурове море та Дарданелли), чи зі згадками про торгівлю русів з цією місцевістю або про їхні напади на неї. У сучасній українській історіографії останнім часом закріпилася погляди Б.О. Рибаківа, І.М. Гапусенка та, особливо, О.Ф. Сидоренка, які, ґрунтуючись на висновках розвідки Н.К. Нефьодової⁹³, вважають, що в обох

⁹² Висновки даного пункту не можна вважати остаточними, оскільки автор не мав змоги ознайомитися з текстом твору Ібн Хаукаля.

⁹³ Нефедова Н.К. Куда ездили древние русы — в Андалузию или Анатолию? // Советское востоковедение. — 1958. — № 4. — С. 113—115.

зазначених випадках у джерелах говориться про один і той самий об'єкт — малоазійську область Візантійської імперії Анатолію, з якою руси торгували у X ст. й на яку вони ж напали перед 912—913 рр.⁹⁴

На жаль, ці історики не враховують праць інших сходознавців, які спростували висновки Н.К. Нефьодової, що базувалися на неточному перекладі уривків з творів ал-Масуді та безпідставному ототожненні близьких за написанням топонімів⁹⁵. Насправді в жодному з уривків Анатолія не згадується про напад русів на певну територію “Андалус” та про їхню торгівлю з місцевістю з такою самою назвою мова йде про Андалузію; в описі ж Константинопольської протоки — про візантійське місто Авідос, що перепиняло шлях до Константинополя з Егейського моря, та, відповідно, вільний вихід у море з протоки Дарданелли. Таким чином, руські купці відвідували аж ніяк не Анатолію, як стверджує О.Ф. Сидоренко (у єдиній відомій нам рецензії на монографію дослідниці⁹⁶ рецензент не помітив цієї прикритої помилки, й історик, як можна бачити з автореферату, повторила її у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук), а іспанську Андалузію, потрапити до якої вони могли чи то кружним шляхом з Балтійського моря навколо Європи, чи — з дозволу візантійців — через Константинопольську протоку в Егейське та Середземне моря⁹⁷. Існування цього шляху підтверджує згадка Ібн Хаукаля про те, що боброве хутро потрапляє до Андалузії зі слов'янських областей через морську затоку, **над якою лежить земля слов'ян** (виділено автором)⁹⁸. Тобто, за уявленням арабського географа, торговельний шлях йшов, імовірно, зі східноєвропейських степів через Чорне море, яке в уривку назване «затокою». На цьому другому шляху давньоруські купці мали пройти протоки Босфор та Дарданелли, де останнім візантійським «контрольним пунктом», який неможливо було оминати, був саме Авідос. Таким чином, можна спростувати поширене твердження про торговельні поїздки русів до малоазійської області Анатолія, зарахувавши їх до прикрих історіографічних помилок та довести існування торговельного морського шляху давньоруських купців до Андалузії, який проходив через візантійські володіння протоками Босфор та Дарданелли.

⁹⁴ Рыбаков Б.А. Русь и страна «Андалус» в IX—X веках // Советское востоковедение. — 1958. — № 4. — С. 116—119; Гапусенко І.М. Київська Русь і Північне Причорномор'я // УІЖ. — 1961. — № 6. — С. 55 прим. 68; Сидоренко О.Ф. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вип. 15. — К., 1989. — С. 19; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 44; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 12.

⁹⁵ Бейлис В.М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 24; Беляев В.И. К вопросу о пересмотре вопроса // Уч. зап. Ленинградского ун-та. — 1962. — Серия востоковедческих наук. — № 306. — Вып. 16. — С. 185—186; Минорский В.Ф. Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964. — С. 19—28; пор.: Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX—XIII вв. о Восточной Европе // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. — Вып. 1. — М., 1989. — С. 53; Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Вып. 2. — М., 1969. — С. 307—308; див. також: Калинина Т.М. «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» (Книга предупреждения и пересмотра) арабского ученого X в. ал-Масуди // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. — 2001. — № 1. — С. 16.

⁹⁶ Сергієнко Г.Я. [Рецензія] // УІЖ. — 1996. — № 6. — С. 134—137.

⁹⁷ Пор.: Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — Вып. 2. — М., 1969. — С. 308.

⁹⁸ Див.: Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — сер. XVII ст.). — К., 1992. — С. 44.

Замість висновків: спроба поєднання отриманих даних із загальноісторичним контекстом

Розглянуті нами дані ранньосередньовічних арабських письменників дають змогу стверджувати існування русько-візантійської торгівлі вже у другій чверті — середині IX ст., до масового проникнення норманів на територію сучасної України. В цей час давньоруські купці відвідували з торговельними цілями не лише візантійські міста Криму, передусім Херсон, а й здійснювали подорожі до столиці імперії, на шляху до якої сплачували мито в місті Іерон. Припущення про те, що вже в IX ст. давньоруські купці плавали не лише до кримських володінь Візантійської імперії, а й відвідували столицю імперії підтверджують дані ал-Масуді, який згадує про місто, що перепиняло шлях кораблям русів, маючи на увазі, на наше тверде переконання, саме Іерон, що закривав шлях до Константинополя. Оскільки, по-перше, Іерон виконував функцію митної станції не пізніше ніж з VI ст., і, по-друге, високоймовірним є припущення, що ал-Масуді отримав свої дані з більш повного рукопису твору Ібн Хордадбега, можна сміливо припускати, що ситуація, описана ал-Масуді для середини X ст. склалася ще у середині IX ст.

Відомі історики Е. Антоніаді-Бібіку та Е. Арвейлер пов'язують зростання посадових рангів та титулів військових і громадянських чиновників Іерона в IX—X ст. та загальне посилення митної та прикордонної служб саме з розвитком у цей час русько-візантійської торгівлі⁹⁹. Важливо в цьому контексті згадати про тісні зв'язки між Херсоном та Іероном, позначені постійними контактами їхніх чиновників, у тому числі й тих, які були відповідальними за нагляд та контроль за купцями-мореплавцями та стягнення з них відповідних митних зборів. Чи не за руськими купцями мав передусім наглядати коміт Іерона, дві печатки якого, датовані початком IX ст. знайдено в Херсонесі¹⁰⁰? Сфера обов'язків посади коміта — за високоймовірним припущенням М.О. Алексієнка — своєрідного alter ego згаданого в Кліторології Філофея парафаласита столичного порту, коменданта гавані¹⁰¹, очевидно, саме в цьому і полягала¹⁰². Водночас можна не погодитися з візантологом у його твердженні про те, що чиновники з такою посадою обов'язково мусили існувати в інших найбільш важливих центрах імперії¹⁰³. Більш імовірно, коміти були пов'язані з діяльністю специфічної «економічної

⁹⁹ *Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes a Byzance: l'octava, le «kommerkion» et les commerciales.* — Paris, 1963. — P. 182, 193—196, 203, 219—220; *Ahrweiler H. Fonctionnaire et bureaux maritimes a Byzance // Revue des Etudes Byzantines.* — 1961. — Vol. 19. — P. 247—249; *Ahrweiler H. Byzance et la mer: La marine du guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance au VIIe — XVe siecles.* — Paris, 1966. — P. 144—159, 165—170.

¹⁰⁰ *Вишнякова В. Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса // ВДИ.* — 1939. — № 1. — С. 128—129; *Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсонеса.* — Л., 1983. — С. 145—146; № 2, 3; С. 211—212, № 47; *Алексеевко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—IX вв. (новые находки) // Древности-1996.* — Харьков, 1997. — С. 127—128; табл. 4.

¹⁰¹ *Oikonomides N. Les Listes de preseance byzantines de IX-e et X-e siecles / Introd., texte, traduct. et comment.* — Paris, 1972. — P. 321.

¹⁰² *Алексеевко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—IX вв.* — С. 128.

¹⁰³ *Алексеевко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—IX вв.* — С. 128.

зони Константинополя», найбільш послідовно охарактеризованої Н. Ікономідесом¹⁰⁴, відповідно — існували лише в Ієроні та Авідосі й справді підпорядковувалися єпарху міста Константинополя, юрисдикція якого поширювалася на стомильну зону навколо столичного міста.

Наше припущення певною мірою підтверджує факт існування печатки коміта Авідоса, опублікованої тим же М.О. Алексієнком¹⁰⁵. Очевидно, останній контролював вхід через протоку Дарданелли до Константинополя, та, відповідно, вихід з протоки до Егейського моря. Ймовірно, саме цей чиновник контролював вихід руських купців до Середземного моря, коли останні прямували до іспанської Андалузії через візантійські володіння, морським шляхом через протоки Босфор та Дарданелли, існування якого доводять дані з твору арабського географа Ібн Хаукаля.

Список сокращений

ВВ	–	Византийский временник
ВДИ	–	Вестник древней истории
ВИ	–	Вопросы истории
ЖМНП	–	Журнал Министерства народного просвещения
ПС	–	Палестинский сборник
СА	–	Советская археология
СС	–	Східний світ. The World of the Orient
УІЖ	–	Український історичний журнал
АЕМА	–	Archivum Eurasiae Medii Aevi
HUS	–	Harvard Ukrainian Studies

¹⁰⁴ *Oikonomides N. Le marchand Byzantin des provinces (IX-e — XI-e s.) // Mercati et mercanti nell'alto Medioevo: l'Area euroasiatica e l'area mediterranea.* — Spolete, 1993. — P. 638; *Oikonomides N. The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians // Europa medievale e mondo bizantino: Contatti effettivi e possibilita' di studi comparati.* — Rome, 1997; *Oikonomides N. The Role of the Byzantine State in the Economy // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century.* — Vol. 3. — Washington, 2002. — P. 978—979, 999; пор.: *Сюзюмов М.Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ.* — 1956. — Т. 9. — С. 55—81; *Литвиц Е.Э. К изучению экономики пригородов Константинополя в X в. // ВВ.* — 1958. — Т. 14. — С. 81—84 тощо.

¹⁰⁵ *Алексеевко Н.А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—IX вв.* — С. 128, Табл. 5.

Джерела та література

1. Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусайн ибн- 'Али ал-Мас'уди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749—947 гг.] / Сост., пер. с арабск., примеч., коммент. и указат. Д.В. Микульского. — М., 2002 — 800 с.
2. Алексеенко Н.А. Коммеркия и коммеркиарии Херсона в IX—X вв. // Сфрагистика и история культуры. Сб. научн. трудов, посвященных юбилею В.С. Шандровской. — СПб.: Гос. Эрмитаж, 2004. — С. 92—102.
3. Алексеенко Н.А. Моливдовулы адресантов Херсона VII—IX вв. (новые находки) // Древности-1996. — Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 122—133.
4. Алексеенко Н.А. Таможня и коммеркиарии Херсона // Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 2. — С. 1592—1626.
5. Анохин Г.И. Новая гипотеза происхождения государства на Руси // ВИ. — 2000. — № 3. — С. 51—61.
6. Артамонов Б.А. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 271—290.
7. Арцыбашева Т.Н. Славяне — русы — варяги — кто они? // ВИ. — 2004. — № 1. — С. 118—125.
8. Бартольд В.В. Арабские известия о русах // Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1. Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. — М.: Изд-во вост. л-ры, 1963. — С. 810—858.
9. Бейлис В.М. Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 год. — М.: Наука, 1984. — С. 208—228.
10. Бейлис В.М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону: РГПИ, 1988. — С. 67—76.
11. Бейлис В.М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 21—31.
12. Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX—XIII вв. о Восточной Европе // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. — М.: Наука, Глав. ред. вост. лит-ры, 1989. — Вып. 1. — С. 52—66.
13. Бейлис В.М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М.: Наука, Главн. ред. вост. л-ры, 1969. — Вып. 2. — С. 304—311.
14. Бейлис В.М. Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX—X вв. // Ближний и Средний Восток. — М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. — С. 21—28.
15. Бейлис В.М. Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века. — Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. — М.: Б. и., 1963. — 24 с.
16. Беляев В.И. К вопросу о пересмотре вопроса // Уч. зап. Ленинградского ун-та. — 1962. — Серия востоковедческих наук. — № 306. — Вып. 16. — С. 185—186.
17. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. — 2-е изд. — М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1966. — 280 с.
18. Бернштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // Вопросы географии. — М., 1950. — Сб. 20. Историческая география СССР. — С. 239—270.
19. Брим В.А. Путь из варяг в греки // Известия АН СССР. — Отделение общественных наук. — 1931. — № 2. — С. 201—247.
20. Булгаков П.Г. «Книга путей и государств» Ибн Хордадбега (К изучению и датировке редакций) // ПС. — 1958. — Вып. 3 (66). — С. 127—136.
21. Велиханова Н.М. О «Книге путей и владений» Абу-л-Касима Убейдаллаха Ибн Хордадбега // Известия АН Азерб. ССР, Сер. истории, философии и права. — 1976. — № 1. — С. 63—72.
22. Велиханова Н.М. О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений» // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. — М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1979. — С. 37—42.
23. Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — 1908. — Ч. 13. — № 1 (Январь). — С. 364—412.
24. Вишнякова В.Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса // ВДИ. — 1939. — № 1. — С. 121—133.
25. Галкина Е.С. Тайны Русского каганата. — М.: Вече, 2002. — 432 с.

26. Галкина Е.С. Юго-Восточная Европа в представлении арабских географов IX в. // Восток (ORIENTIS). Афроазиатские общества: история и современность. — 2005. — № 3. — С. 5—17.
27. Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. — К.: Наук. думка, 1966. — 152 с.
28. Гапусенко І.М. Київська Русь і Північне Причорномор'я // УІЖ. — 1961. — № 6. — С. 51—60.
29. Гаркави А.Я. Дополнение к сочинению «Сказание мусульманских писателей о славянах и русских». — СПб., 1871.
30. Гаркави А.Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда. — Казань, 1877. — Т. 2.
31. Гаркави А.Я. Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих», рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1872. — Ч. 160. — С. 220—239.
32. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб., 1870. — 308 с.
33. Головки О.Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // СС. — 2003. — № 1. — С. 44—59.
34. Головки О.Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX — першій половині XI ст. // УІЖ. — 1989. — № 1. — С. 65—73.
35. Головки О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К.: Б. в., 1994. — 30 с.
36. Домановський А.Н. Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Історія. — Вип. 36. — С. 158—168.
37. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / М.Б. Бибиков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; Под ред. Е.А. Мельниковой. — М.: Логос, 2003. — 608 с.
38. Дуйчев Ив. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров (IV—IX вв.) // ВВ. — 1959. — Т. 15. — С. 64—70.
39. Заходер Б.Н. Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени «рус» в арабской письменности // КСИВ. — 1956. — Вып. 22. — С. 7—12.
40. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — Т. 2: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. — М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1967. — 212 с.
41. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., исслед., указат. и карты Н. Велихановой. — Баку: Элм, 1986. — 428 с.
42. История Византии: в 3-х тт. / Отв. ред. акад. С.Д. Сказкин. — Т. 2. — М.: Наука, 1967. — 471 с.
43. Йорданов И. Печатите на коммеркиарията Девелт. Addenda et corrigenda // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12—15 септември 2001 г. — Варна, 2001. — С. 230—245.
44. Калинина Т.М. Арабские источники VIII-IX вв. о славянах // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 год. — М.: Наука, 1994. — С. 211—224.
45. Калинина Т.М. Восточные источники о древнерусской государственности (К статье К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства») // Славяноведение. — 2003. — № 2. — С. 15—19.
46. Калинина Т.М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П. Новосельцева. — М.: Восточная литература РАН, 2000. — С. 106—119.
47. Калинина Т.М. «Китаб ат-танбих ва-л-ишраф» (Книга предупреждения и пересмотра) арабского ученого X в. ал-Масуди // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. — 2001. — № 1. — С. 14—21.
48. Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 68—82.
49. Калинина Т.М. Употребление этникона ал-хазар в арабско-персидских источниках IX—X вв. // Хазарский альманах. — Т. 1. — Харьков: Каравелла, 2002. — С. 41—51.
50. Ковалівський А.П. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Масуді як учений // Учені записки Харківського державного університету. — 1957. — Т. 78. Праці історичного факультету. — Т. 5. — С. 167—182.
51. Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. — М.: Восточ. л-ра, 1999. — 253 с.
52. Коновалова И.Г. К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбега о путях купцов-руссов // Восточная Европа в древности и средневековье. К 80-летию члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. — М.: Б. и., 1998. — С. 52—57.

53. Коновалова И.Г. К вопросу об этнониме нўкарда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь. — Вып. 2. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — С. 4—20.
54. Коновалова И.Г. Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А.П. Новосельцева. — М.: Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 2000. — С. 126—133.
55. Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М.: Памятники исторической мысли, 2000. — 270 с.
56. Котляр М. Руський флот у походах на Візантію (IX—XI століття) // Політика і час. — 1997. — № 4. — С. 70—76.
57. Котляр М.Ф. Деякі дискусійні проблеми Київської Русі // УІЖ. — 1988. — № 5. — С. 38—50.
58. Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах / Перекл. з рос. — К.: Час, 1994. — 328 с.
59. Котляр Н.Ф. Дипломатія Южної Русі. — СПб.: Алетейя, 2003. — 300 с.
60. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. — Т. 4. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. — 920 с.
61. Куник А. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1903. — Ч. 2.
62. Ланда Р.Г. [Рецензия] // Вопросы истории. — 2003. — № 3. — С. 170—173.
63. Левицкий Т. Важнейшие арабские источники о славянских странах и народах, относящиеся к раннему средневековью // Сообщения польских ориенталистов. — М., 1961. — С. 45—60.
64. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 556 с.
65. Литвищ Е.Э. К изучению экономики пригородов Константинополя в X в. // ВВ. — 1958. — Т. 14. — С. 81—84.
66. Литаврин Г.Г. Византия и Древняя Русь в конце IX—X в. // Литаврин Г.Г. Византия и славяне (сборник статей). — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 421—428.
67. Литаврин Г.Г. Византия и Древняя Русь в период между договорами 911 и 944 гг. // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. — М.: Б. и., 1988. — С. 38—42.
68. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — 398 с.
69. Литаврин Г.Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX—X вв. // История, культура, этнография и фольклор: IX международный съезд славистов (Киев, сентябрь 1983 г.). — М.: Наука, 1983. — С. 62—76.
70. Литаврин Г.Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус // ВВ. — 1993. — Т. 54. — С. 81—92.
71. Литаврин Г.Г., Янин В.Л. Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX—XV вв. // История СССР. — 1970. — № 4. — С. 32—53.
72. Микульский Д.В. Арабский Геродот. — М.: Алетейя, 1998. — 229 с.
73. Минорский В.Ф. Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы. — М.: Наука, 1964. — С. 19—28.
74. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. — М.: Ин-т востоковедения РАН, Изд-во «Крафт +», 2002. — 368 с.
75. Недков Б. България и съседните земи през XII век според «Географията» на Идриси. — София: Наука и искусство, 1960. — 181 с.
76. Нефедова Н.К. Куда ездили древние русы — в Андалузию или Анатолию? // Советское востоковедение. — 1958. — № 4. — С. 113—115.
77. Новое в археологии Киева / Под ред. П.П. Толочко, С.А. Высоцкого, Я.Е. Боровского. — К.: Наук. думка, 1981. — 456 с.
78. Новосельцев А.П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова. — М.: Наука, 1982. — С. 120—127.
79. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. — С. 355—419.
80. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — 264 с.
81. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР. — 1967. — № 3. — С. 81—108.

82. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М.: Наука, 1968. — 472 с.
83. Перхавко В.Б. О торговых контактах Киева с Болгарией в IX—XII вв. // Проблемы социально-экономической истории феодальной России. — М.: Наука, 1984. — С. 92—99.
84. Перхавко В.Б. Развитие торговых контактов Киева с западнославянскими и южнославянскими землями в IX—XIII вв. // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 98—100.
85. Петрухин В. Путь из варяг в греки. Становой хребет Древнерусской державы // Родина. — 2002. — № 11—12. — С. 52—58.
86. Петрухин В.Я. [Рецензия] // Славяноведение. — 2001. — № 2. — С. 86—90. — (Рец. на кн.: Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.). — СПб., 2000).
87. Петрухин В.Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы со временной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. — М.: Восточная литература, 2001. — С. 127—143.
88. Петрухин В.Я. Был путь из Варяг в Греки и из Грек... // Путь из Варяг в Греки и из грек... Каталог выставки. — М.: Государственный исторический музей, 1996. — С. 8—17.
89. Петрухин В.Я. Варяги и хазары в истории Руси // Этнографическое обозрение. — 1993. — № 3. — С. 68—82.
90. Петрухин В.Я. О «Русском каганате», начальном летописании, поисках и недоразумениях в новейшей историографии // Славяноведение. — 2001. — № 4. — С. 78—82.
91. Петрухин В.Я. Путь из варяг в греки: становление древнерусского государства и его международные связи // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. — Т. 4: Общество, экономика, культура и искусство славян. — М.: Эдиториал УРСС, 1998. — С. 127—134.
92. Петрухин В.Я. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории Древнерусского государства // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992—1993 годы. — М.: Наука, 1995. — С. 117—125.
93. Петрухин В.Я., Раевский Д.С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье: Учеб. пособие для гуманитар. ф-тов высш. учеб. заведений. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. — 384 с.
94. Попелхов М.В. Цели военных походов киевских князей и болгарского царя на Византийскую империю в первой половине X века // Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков. Тезисы докладов конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. СПб., 24—28 ноября 1997 г. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1998. — С. 11.
95. Прицак О. Происхождение названия Rūs/Rus' // Вопросы языкознания. — 1991. — № 6. — С. 115—131.
96. Прицак О.Й. Раданія і Русь // СС. — 2001. — № 2. — С. 9—20.
97. Прицак О. На зорі християнства на Русі: зустріч Сходу із Заходом // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 10. — С. 74—91.
98. Протоколы заседаний съезда // Труды Второго археологического съезда в Санкт-Петербурге. — СПб., 1881. — Вып. 2.
99. Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы) // История СССР. — 1981. — № 2. — С. 40—59.
100. Рыбаков Б.А. Русь и страна «Андалус» в IX—X веках // Советское востоковедение. — 1958. — № 4. — С. 116—119.
101. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М.: Мысль, 1980. — 358 с.
102. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. — СПб.: академический проект, 2003. — 736 с.
103. Седов В.В. О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства») // Славяноведение. — 2003. — № 2. — С. 3—14.
104. Сергієнко Г.Я. [Рецензія] // УІЖ. — 1996. — № 6. — С. 134—137.
105. Сидоренко Е.Ф. К вопросу о путях восточной торговли Древней Руси // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 154—159.
106. Сидоренко О.Ф. «Шлях із варяг в греки» і балтійська торгівля Русі // Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). — К., 1990. — С. 19—22.
107. Сидоренко О.Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 13—28.

108. Сидоренко О.Ф. Торговельні зв'язки Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вип. 15. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 15—21.
109. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К.: Наук. думка, 1992. — 332 с.
110. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К.: Б. и., 1997. — 32 с.
111. Смирнов В.Н. К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. — М.: Б. и., 1988. — С. 87—91.
112. Смирнов В.Н. Экономические связи Древней Руси с Византией и Северным Причерноморьем в VIII—XV вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л.: Б. и., 1980. — 16 с.
113. Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсонеса. — Л.: Искусство, 1983. — 176 с.
114. Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2005. — Ч. 1—2. — 1648 с.
115. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков: Майдан, 2000. — 828 с.
116. Сюзюмов М.Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ. — 1956. — Т. 9. — С. 55—81.
117. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — 352 с.
118. Толочко П.П. Візантія. Східні слов'яни. Русь // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 3—5.
119. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
120. Толочко П.П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1983. — 328 с.
121. Толочко П.П. Київська Русь. — К.: Абрис, 1996. — 360 с.
122. Толочко П.П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 3—11.
123. Толочко П.П. Русь изначальная // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 100—103.
124. Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наук. думка, 1990. — С. 99—121.
125. Тортіка О. Етносоціальна природа русів (росів, русі) за даними ранньосередньовічних авторів IX—X ст. // Історичний журнал. — 2004. — № 10—11. — С. 102—108.
126. Туранли Ф. Стосунки давньоукраїнської держави Київська Русь з Азербайджаном у IX—X ст. // СС. — 2002. — № 1. — С. 90—92.
127. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси 750—1200 / Под ред. Д.М. Буланина. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. — 624 с.
128. Шандровская В.С. Печати коммерциариев Девельта в собрании Эрмитажа // Античная древность и средние века. — 2001. — Вып. 32. — С. 148—153.
129. Шандровская В.С. Таможенная служба в Судее VII—IX вв. // Византия и средневековый Крым (Античная древность и средние века. — Вып. 27). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 119—123.
130. Ahrweiler H. Byzance et la mer: La marine du guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance au VIIe—XVe siecles. — Paris: Presses Univ. De Franc., 1966. — 502 p.
131. Ahrweiler H. Fonctionnaire et bureaux maritimes a Byzance // Revue des Etudes Byzantines. — 1961. — Vol. 19. — P. 239—252.
132. Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes a Byzance: l'octava, le «kommercion» et les commerciaires. — Paris: Libr. A. Colin, 1963. — 293 p.
133. Eickhoff E. Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650—1040). — Berlin: Walter de Gruyter&CO, 1966. — 438 S.
134. Foss C.F. W. Hieron on the Bosporos // The Oxford Dictionary of Byzantium. — New York; Oxford, 1991. — Vol. 2. — P. 930—931.
135. Gieysztor A. Les marchés et les marchandises entre le Danube et la Volga aux VIII-e — XI-e s. // Mercati et mercanti nell'alto Medioevo: l'Area euroasiatica e l'area mediterranea. — Spolete, 1993. — P. 499—518.
136. Ibn al-Faqih. Kitāb al-buldan // Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — T. 2. — Cz. 1. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. — S. 7—191. (Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Orientalistycznej. — № 8).

137. *Ibn Hurdābeh*. Kitāb al-Masālik wa'l-mamalik // Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki. — T. 1. — Wrocław; Kraków, 1956. — S. 41—157.
138. Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — T. 6).
139. Kitāb at-tanbih wa'l-ischraf al-Masudi... / Ed. M. J. de Goeje. — Lugduni Batavorum, 1894. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. — T. 8).
140. Le Livre des routes et des provinces par Ibn Khordadbeh / Publié, trad. et annoté par C. Barbier de Meynard // Journal asiatique. — Paris, 1865. — Ser. 6. — T. 5. — № 17. — P. 5—127, 227—296, 446—532.
141. *Maçoudi*. Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. Par B. Carra de Vaux. — Paris, 1887.
142. *Maçoudi*. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. — Paris, 1869. — T. 2.
143. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. — Leipzig, 1903.
144. *Miller D.A.* Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500—1024 AD // Byzantinoslavica. — 1971. — T. 32. — F. 1. — P. 56—76.
145. *Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // AEMA. — 1987—1991. — Vol. 7. — P. 213—219.
146. *Oikonomides N.* Le marchand Byzantin des provinces (IX-e — XI-e s.) // Mercati et mercanti nell'alto Medioevo: l'Area euroasiatica e l'area mediterranea. — Spolete, 1993. — P. 633—660.
147. *Oikonomides N.* Les Listes de preseance byzantines de IX-e et X-e siecles / Introd., texte, traduct. et comment. — Paris: Ed. Des Centre National de la Recherche Scientifique, 1972. — 404 p.
148. *Oikonomides N.* The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians // Europa medievale e mondo bizantino: Contatti effettivi e possibilita' di studi comparati. — Rome, 1997. — P. 221—238.
149. *Oikonomides N.* The Role of the Byzantine State in the Economy // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. — Vol. 3. — Washington, 2002. — P. 951—1036.
150. *Pritsak O.* An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rūs in the Second Half of the Ninth Century // Folia Orientalia. — 1970. — T. 12. — P. 241—259.
151. *Pritsak O.* At the Dawn of the Christianity in Rus': East Meets West // HUS. — 1988—1989. — Vol. 12—13. — P. 87—113.
152. *Procopii Caesariensis Opera omnia* / Rec. Jac. Haury. — Lipsiae, 1906. — Vol. 3. — Pars. 1: Historia quae dicitur arcane.
153. *Smedley J.* Trade in Cherson, 6th — 10th centuries // Actes du XV-e Congrès International d'études Byzantines. Athenes, Septembre, 1976. — T. 4. — Historie. Communications. — Athènes, 1980. — P. 291—297.
154. *Toy S.* The Castels of the Bosporus // Archaeologia. — 1930. — Vol. 80. — P. 215—228.
155. *Westberg F.* Beiträge zur Klärung orientalisher Quellen über Osteuropa // Bulletin de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg. — 1899. — T. 11.